

بررسی تطبیقی اصلاحات مالیاتی خسرو انوشیروان در شاهنامه و منابع کلاسیک اسلامی با تأکید بر شاهنامه شاه طهماسبی

چکیده

شاهنامه فردوسی میراث گران بهایی از تاریخ عصر باستان است که سراینده آن با حفظ امانت‌داری رویدادهای آن دوره را با جزئیات به نظم کشیده است. فردوسی در آن اثر از سیاست‌ها و رخداد‌های خسرو یکم - که کمال مطلوب دانش شاهی به‌شمار می‌رود، به‌طور مفصل سخن رانده است. روایت‌های او از اصلاحات مالیاتی خسروانوشیروان (۵۷۹ - ۵۳۱) مانند گزارش‌های متون کلاسیک اسلامی بسیار ارزشمند است و بسیاری از داده‌های آن متون در مورد اصلاحات مالیاتی انوشیروان در شاهنامه وجود دارد و برخی داده‌ها را تنها فردوسی روایت کرده است. هدف این پژوهش بررسی ارزش داده‌ها و جزئیات تاریخی شاهنامه در مورد اصلاحات مالیاتی انوشیروان و سنجش تطبیقی آن با سایر متون کلاسیک اسلامی و بیان همانندی‌ها و تفاوت‌های روایات آن‌ها با تأکید بر شاهنامه شاه طهماسب می‌باشد که با استفاده از روش کتابخانه‌ای به‌صورت توصیفی - تحلیلی انجام شده است. فردوسی با دقت به اصلاحات مالیاتی خسرو یکم پرداخته و اطلاعات منحصر به فردی از نرخ‌های مالیاتی، رسم سه قسط، روش ابلاغ اصلاحات و... می‌دهد و بر بعضی متون کلاسیک اسلامی رجحان دارد و گاهی نیز از مبحثی چون تأسیس دیوان جدید سخن نمی‌گوید.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی اصلاحات مالی خسروانوشیروان در شاهنامه فردوسی و منابع کلاسیک اسلامی.
۲. بررسی اصلاحات مالی خسروانوشیروان در شاهنامه شاه طهماسبی.

سؤالات پژوهش:

۱. اصلاحات مالی خسروانوشیروان چه بازتابی در شاهنامه فردوسی و منابع کلاسیک اسلامی داشته است؟
۲. اصلاحات مالی خسروانوشیروان در شاهنامه شاه طهماسبی چگونه منعکس شده است؟

کلیدواژه‌ها: شاهنامه فردوسی، متون اسلامی، ساسانیان، خسروانوشیروان، اصلاحات مالیاتی.

مقدمه

چهارمین و آخرین سلسله‌ای که فردوسی در شاهنامه توصیف می‌کند، ساسانیان است. او شاهان خوب را می‌ستاید و شرایطی چون: دادگری، خرد، بخشندگی، آبادگری و ... را برای آنان بیان کرده است. وی از انوشیروان به‌عنوان نماینده داد نام می‌برد و به همین سبب او را شاهی خردمند می‌داند. انوشیروان نظم و عدالت را در کنار سایر اقداماتش در کشور برقرار کرد. بار سنگین خراج را سبک‌تر ساخت؛ فرهنگ را رونق داد و باعث آبادانی کشور و تأمین آسایش مردم شد. شناخت دقیق شاهنامه فردوسی و بررسی محتوایی این اثر که شامل بخش‌های مختلفی چون اسطوره، تاریخ، داستان و افسانه که در مجموع ساختار و قالب شاهنامه بر پایه آن شکل گرفته است، کاری است که نیاز به بررسی درخور و تحلیل مناسب دارد. بنابراین در این جستار روایت‌های تاریخی شاهنامه فردوسی و شاهنامه شاه طهماسب، پیرامون موضوع مورد بحث بررسی و تحلیل و با مهم‌ترین متون تاریخی کلاسیک اسلامی سنجیده خواهد شد.

با این توصیف‌ها در این جستار سعی می‌شود چگونگی همانندی‌ها و تفاوت‌های داده‌های تاریخی فردوسی در شاهنامه‌های مذکور با نوشته‌های کلاسیک اسلامی در خصوص اصلاحات مالیاتی خسرو یکم به‌عنوان سؤال اصلی بررسی شود. حول محور این پژوهش می‌توان سؤالات فرعی را نیز چنین طرح کرد: ۱. انعکاس اصلاحات مالیاتی انوشیروان در زمینه کشاورزی در شاهنامه و منابع کلاسیک اسلامی چگونه است؟ ۲. فردوسی و منابع کلاسیک اسلامی اصلاحات مالیات سرانه را چگونه ارزیابی کرده‌اند؟ ۳. نتایج اجتماعی - اقتصادی اصلاحات مالیاتی انوشیروان در شاهنامه و منابع کلاسیک اسلامی چگونه منعکس شده‌اند؟ ۴. اصلاحات مالیاتی انوشیروان در شاهنامه شاه طهماسب چگونه بازتاب یافته است؟ به‌طور کلی، در سخن‌های فردوسی و مورخان کلاسیک اسلامی، پیرامون موضوع مطرح شده وجوه اشتراک و افتراقی قابل مشاهده است که در بعضی مواقع مطالب تنها در شاهنامه دیده می‌شود. نگرش خردگرایی و عدل‌گرایی فردوسی در خصوص امور مالیاتی انوشیروان در اثر وی نمایان است. او در مورد ایجاد تحول در امور مالیاتی و تأسیس دیوان آن، گزارش‌های مشابهی نسبت به سایر منابع دارد. نمونه‌هایی از اصلاحات انوشیروان در شاهنامه شاه طهماسب به روایت تصویر گزارش شده است. برای داوری بهتر در این باره بایسته و شایسته می‌نماید که به هدف اصلی این پژوهش که همانا ارزیابی، تحلیل و واکاوی ارزشمند و با دقت روایات فردوسی و همچنین شاهنامه شاه طهماسب و مطابقت آن گزارش‌ها با روایات نویسندگان کلاسیک اسلامی است، پرداخته شود و در کنار آن، اهدافی چون: بازتاب اصلاحات و معافیت‌های مالیاتی و ستم‌ستیزی انوشیروان و همچنین تأثیر آن اصلاحات بر آبادانی کشور و میزان درآمد مردم در شاهنامه فردوسی بررسی و با متون کلاسیک اسلامی مطابقت داده شود و همچنین به نمونه‌هایی از آن اصلاحات در شاهنامه شاه طهماسب پرداخته شود. این بررسی متکی بر مطالعات کتابخانه‌ای و شیوه کار باتوجه به ماهیت تاریخی پژوهش کیفی بوده و نگارش آن به‌صورت توصیفی - تحلیلی موضوع مورد تحلیل و تبیین قرار گرفته است.

اگرچه تاکنون مطالعاتی در مورد انوشیروان انجام گرفته و کتاب‌ها و مقالاتی در مورد او نوشته شده است اما، پژوهشی با عنوان بررسی تطبیقی اصلاحات مالیاتی خسرو انوشیروان در شاهنامه و منابع کلاسیک اسلامی با تأکید بر شاهنامه شاه طهماسب که به زبان فارسی چاپ شده باشد، در دسترس نیست. در مورد تاریخ ساسانیان در شاهنامه و سنجش اثر مذکور با برخی متون تاریخی پژوهش‌های وسیع و ارزشمندی انجام شده است و ارزش داده‌های تاریخی شاهنامه در دوره موردنظر را در کتاب افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی اثر پروانه پورشریعتی می‌توان یافت. این کتاب از مهم‌ترین آثار منفرد در ارتقای درک ما از تاریخ ایران است. مشخصه بارز این اثر وسعت دستور کار نویسنده است که موضوعاتی چون: فروپاشی ساسانیان پیش از حمله بیزانسی‌ها و عرب‌ها، مسائل تاریخ‌نگاری و... را در کلیتی مرکب و معنادار متحد کرده و در بررسی دقیق هر یک از آن‌ها سهمیم بوده است. وی درباره اصلاحات خسرو اول، تنها در سه صفحه پرداخته که اشاره‌ای بسیار کوتاه به اصلاحات مالیاتی آن پادشاه کرده است. تفاوت کار من با کار وی در این است که در پژوهش من به طرح مبتکرانه اصلاحات مالیاتی انوشیروان پرداخته شده و جنبه‌های وضع قوانین جدید مالیاتی و معافیت‌های آن و همچنین نتایج اجتماعی - اقتصادی آن در شاهنامه فردوسی بررسی، تحلیل و واکاوی شده و با منابع تاریخی کلاسیک اسلامی تطبیق داده شده است.

نتیجه‌گیری

اصلاحات انوشیروان، جزئیات مالیات‌ها و نتایج آن از اهم موضوعات موردتوجه پژوهش‌گران بوده است ولی معافیت‌های قوانین نوین مالیاتی و همچنین دیوان جدید برای اجرای اصلاحات مورد غفلت و بی‌اعتنایی قرار گرفته است. از میان گزارش‌های منابع تاریخی کلاسیک اسلامی به این موضوع، برخی به جزئیات بیشتری پرداخته و اطلاعات ارزشمندی ارائه داده‌اند. هرچند روایت‌های فردوسی در رده برترین گزارش‌ها نیست ولی به این دلیل که وی به نرخ‌های مالیاتی، رسم سه قسط، نحوه ابلاغ اصلاحات و معافیت‌های مالیاتی در جای خود منحصر به فرد است، اما در مورد دیوان جدید بحثی به میان نمی‌آورد. با این وجود، باید گزارش‌های او را درباره اصلاحات مالیاتی، از گزارش‌های مفصل و ارزشمند برشمرد. چون حاوی جزئیات مفید است و مطالبی را که او ارائه کرده است، سایر منابع تاریخی صحت آن را مورد تأیید قرار داده‌اند. علت اهمیت گزارش فردوسی از دوران فرمانروایی خسرو اول، اطلاعات دقیقی است که وی از اصلاحات ارضی می‌دهد مهم‌تر آن که شامل نامه‌ای است منسوب به او که در آن نکات مهم و دقیقی درباره علت این اصلاحات آمده است.

طرح مبتکرانه اصلاحات و معافیت مالیاتی و اجرای عدالت انوشیروان موجب کاهش فاصله طبقاتی شده بود. به عبارتی تغییر و تحول وضعیت اقتصادی بر وضعیت اجتماعی تأثیر مستقیم گذاشته بود که خود سبب ساماندهی امور مملکت شده بود. به هر حال، فردوسی با نگرشی تاریخی به دوران فرمانروایی انوشیروان به‌ویژه اصلاحات او پرداخته است و او را دادگر و عادل معرفی کرده است و مهم‌ترین رویکرد وی یعنی، ملی‌گرایی، به‌خوبی در این بخش از منظومات او پیدا است. درواقع، انوشیروان با طرح مبتکرانه اصلاحات و معافیت مالیاتی و اجرای عدالت

و کاهش فاصله طبقاتی باعث بهبود وضعیت اقتصادی و اجتماعی شد. از همه نقل و قول‌ها و اشاره‌هایی که درباره دادگری خسروانوشیروان در متون ایرانی و اسلامی شده است می‌توان اذعان داشت که، اگر چه در عصر او قوانین دقیق و عادلانه اجرا می‌شده است و تا حدودی مجازات را تعدیل می‌نمودند، اما این امر مانع خشونت انوشیروان در اجرای عدالت نمی‌شده است. در کتاب شاهنامه شاه طهماسب نیز در خصوص بهسازی انوشیروان در سیستم مالیات و خراج، به روایت تصویر و خطاطی گزارشی خیلی کوتاه آمده است که در شاهنامه فردوسی هم ذکر آن رفته است.

منابع و مأخذ:

- آدامووا، ا. ت، گیوزلیان، ل. ت. (۱۳۸۳). نگاره‌های شاهنامه، ترجمه: زهره فیضی، تهران: فرهنگستان هنر.
- آیدنلو، سجاد. (۱۳۹۴). دفتر خسروان (برگزیده شاهنامه فردوسی)، چاپ دوم، تهران: انتشارات سخن.
- بلعمی، ابوعلی محمدبن محمد. (۱۳۸۸). تاریخ بلعمی، (تکمله و ترجمه تاریخ طبری) به تصحیح محمد تقی بهار «ملک الشعرا» و به کوشش محمد پروین گنابادی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات زوار.
- بنداری، فتح‌بن علی. (۱۹۳۲). الشاهنامه، تصحیح عبدالوهاب، قاهره: مطبعه دارالکتب المصریه.
- دبیرسیاقی، سید محمد. (۱۳۹۶). برگردان روایت‌گونه شاهنامه فردوسی به نثر، چاپ شانزدهم، تهران: نشر قطره.
- دینوری، ابوحنیفه احمدبن داود. (۱۳۶۸). الاخبار الطوال، ترجمه: دکتر محمود مهدوی دامغانی، چاپ سوم، تهران: نی.
- ریاحی، محمدامین. (۱۳۹۷). فردوسی «زندگی، اندیشه و شعر او»، تهران: نشر سخن.
- زرین کوب، روزبه. (۱۳۹۳). «تاریخ سیاسی ساسانیان»، تاریخ جامع ایران، ج ۲، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۸۶). «از شاهنامه تا خداینامه (جستاری درباره مأخذ مستقیم و غیرمستقیم شاهنامه)»، نامه ایران باستان، شماره ۱ و ۲، صص ۳-۱۱۹.
- شاهنامه شاه طهماسب (هوتون). (۱۳۹۹). ترجمه و پژوهش نشر آبگینه وابسته به نشر رجاء.
- شهبازی، علیرضا شاپور. (۱۳۹۸). تاریخ ساسانیان، ترجمه: بخش ساسانیان از کتاب تاریخ طبری و مقایسه آن با تاریخ بلعمی، چاپ دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۳۶۲). تاریخ طبری، (تاریخ الرسل و الملوک)، ج ۲، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.

غفوری، فرزین. (۱۳۹۷). سنجش منابع تاریخی شاهنامه در پادشاهی خسروانشیروان، تهران: میراث مکتوب.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۶). شاهنامه، (دفتر هفتم)، به کوشش جلال خالقی مطلق – ابوالفضل خطیبی، چاپ ششم، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی).

کریستن سن، آرتور. (۱۳۵۷). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه: رشید یاسمی، چاپ هشتم، تهران: دنیای کتاب.

مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. (۱۳۸۷). مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۱، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مسکویه رازی، ابوعلی احمد بن محمد. (۱۳۶۹). تجارب الامم و تعاقب الهمم، ج ۱، ترجمه: ابوالقاسم امامی، تهران، سروش.

نولدکه، تئودور. (۱۳۸۸). تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان، ترجمه: عباس زریاب خویی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نهایه‌الارب فی اخبار الفرس و العرب. (۱۳۷۵). به تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: انجمن آثار و مفاخر.

هلین برند، رابرت. (۱۳۸۸). زبان تصویری شاهنامه، ترجمه: سید داوود طباطبایی، تهران: فرهنگستان هنر.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب. (۱۳۷۱)، تاریخ یعقوبی، ج ۱، ترجمه: محمد ابراهیم آیتی، چاپ ششم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

Bengamin, S.G.W (۱۸۸۸) Persia London, T. fisher
unwin.

Gobl, Robert (۱۹۷۶) Die Tonbullen vom Tacht – e Soleiman,
Berlin

WELCH, STUART CARY (۱۹۷۲) A Kings Book of Kings, The Shahnameh of shah
TAHMASP, London, Themes and Hudson.

Widengren, Geo (۱۹۶۱) The Status of the Jews in the Sassanian Empire, Iranica Antiqua,
vol. I.